

Рестаурација Лазарице Пере Ј. Поповића из 1904-1908. године

ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ

Почетком XX века, црква Лазарица у Крушевцу — задужбина кнеза Лазара, подигнута 1377/8—81. године — имала је изглед који су јој дале вишеструке доградње, оправке и „обнове“ извршене током претходног столећа.¹ Потреба да се цркви врати првобитан лик из времена кнеза Лазара, уочена је још 1887. године. Тада је (29. маја), по налогу Министарства просвете и црквених послова, у Крушевцу боравила комисија састављена од тројице стручњака (Михаило Валтровић, Александар Бугарски, Душан Живановић), која је извршила увид у стање објекта и поднела предлог о начину његове обнове.² У недостатку документације, суштину поднетог предлога најбоље илуструје Валтровићево казивање: „Мораће се са црквених платна споља скинути сав леп, како би се опет угледало градиво: опека, малтер и тесаник, које је употребљено по утврђеном распореду слојева. Исто ће се тако морати кубету над припратом вратити првобитни изглед његов, скидањем наведеног назидка. За звона ваља ће поред цркве назидати засебну кулу која може носити и сахат. Кад буде једном Лазарева црква обновљена, и кад се тако опет укаже у првом свом облику и по градиву и по склопу, Крушевац ће

се моћи дичити старином, какву ни једна друга варош у краљевини нема”.³ Иста комисија је 1889. године, по жељи краљице Наталије, израдила план рестаурације. По краљичиној жељи је, такође, био обијен малтер на јужној фасади у виду траке ширине око 40 см, како би се бар делимично сагледао начин зидања.⁴

Године 1895, придиком путовања по Србији, знаменити филолог др Ватрослав Јагић указује на недостатке нестручних обнова: „Г. Ја-

¹ В. Ристић, *Промене на архитектури Лазарице у XIX веку*, Рашка баштина 2 (Краљево 1980) 267—272.

² М(ихаило) В(алтровић), *Оправка крушевачке цркве*, Старинар 2 (Београд 1887) 64; П. Ј. Поповић, *Западно кубе цркве Цара Лазара у Крушевцу са две необјављене слике из половине прошлога века*, Старинар IV (Београд 1926—27) 229—233 (231). М. Валтровић (*Оправка.*) каже да је комисија била у Крушевцу „о Духовима”. Према Гаусовим таблицама, Духови, као педесети дан од Васкрса, 1887. год. падају 11. јуна, односно 29. маја по новом календару.

³ М. Валтровић, *Оправка...*, 64.

⁴ П. Поповић, *Западно кубе...*, 230—231.

Сл. 1. Фотографија Лазарице (крај XIX века)

Fig. 1. Une photographie de Lazarica (fin du XIXe siècle)

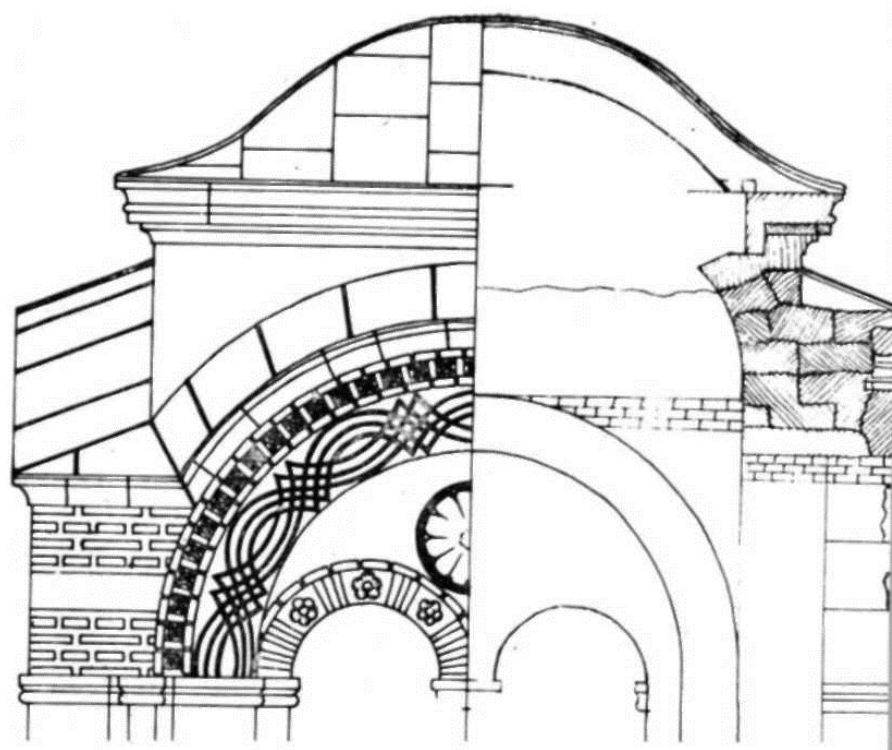
Сл. 2. П. Поповић: рестаурирано западно кубе (1905)
Fig. 2. P. Popović: Coupole occidentale restaurée (1905)

гић жали што је западно кубе неспретно, и без довољнога познавања старине, обновљено, те не одговара старом грађевинском свом облику; а можда би, рече, било боље да и цела црква није кречена, него само да је очишћена и отесана. Онда би се видела сва њена грађевинска лепота".⁵

Све до 1901. године није било ништа значајније урађено у погледу рестаурације цркве. Исте године, на захтев представника цркве Лазарице, састављен је предлог и предрачун за већу оправку и делимичну обнову, који на основу реферата арх. Д. Живановића није усвојен, већ је поново покренуто питање о правој рестаурацији према постојећем комисијском плану из 1889. године.⁶

Интересовање арх. Пере Ј. Поповића за рестаурацију Лазарице јавља се крајем 1901. године. Пошто се тада бавио у Крушевцу, он је, упоредивши комисијски план са грађевином, уочио, по сопственом уверењу, извесне нетачности и у договору са Д. Живановићем предложио стручну комисију — „да на самој грађевини реши како ће се шта изградити”.⁷ Предлог је усвојио министар Денић, а за чланове стручне комисије одређени су архитекти П. Поповић, Д. Живановић и Јован Илкић.⁸ Свакако је током 1902. године са цркве био обијен нови малтерни премаз, јер је комисија већ почетком 1903. године имала увид у изглед фасада и поднела извештај по коме би се рестаурација вршила.⁹ Министар просвете није прихватио захтев да се због природе посла рестаурација врши „у режији”, а не по унапред састављеном предрачуну, све док није одобрена сума од 10.000 динара из капитала Цркве цара Лазара.¹⁰ На велико заузимање тадашњег министра грађевина Владе Тодоровића, Министарство просвете је одобрило рестаурацију и за надзорног стручњака поставило архитекту Министарства грађевина Перу Поповића. Тако је под његовим руководством рестаурација Лазарице започета септембра 1904. године.¹¹

Пера Поповић је отпочео рестаураторски посао на објекту онаквом каквим га представљају фотографије и цртежи, који упућују на изглед цркве добијен последњом „обновом” из XIX века, извршеном око 1883/84. године.¹² Недавно пронађена фотографија Лазарице¹³ (сл. 1) чини се најближом за утврђивање изгледа цркве непосредно пре почетка рестаураторског рада. Настала је сигурно пре 1902. године, јер приказује још увек прекречене фасаде, а највероватније, према поређењу секундарних детаља са раније познатим фотосима, у последњој деценији XIX века. На грађевини какву Поповић затиче доминира спрат са сатом подигнут изнад кулезвоника над припратом, са барокним завршетком и витком лантерном. Сличан завршетак са лантерном налазио се на главној куполи. Колонетама прислоњеним уз тамбур куполе недостају капители, док су аркаде над прозорима „сараценски” преломљене. Непосредно изнад кровног венца припрате био је мали попречни крак. Јужни отвор припрате

затворен је вратима, а изнад главног, западног улаза, налази се плитка нишалунета. Декоративна пластика је на видљивој, јужној страни, очувана, што није случај са северном фасадом, где су, судећи према Валтровићевом опису, украси знатно страдали.¹⁴ О стању у унутрашњости цркве нема поузданијих података. По сведочењу самог Поповића, он је затекао степенице које из припрате воде на кулу-звоник.¹⁵ Наишао је и на остатке живописа из 1843. године — рад пожаревачког „молера” Живка Павловића.¹⁶

Пера Поповић се суочио са веома озбиљним задатком, поготово што у то време није располагао документацијом о изгледу цркве пре свих накнадних назиђивања, нити је знао за Драгашевићев цртеж из 1857. године, који је

⁵ М(илан) В. Милићевић, *Др Ватрослав Јагић у Србији и у Софији*, Годишњица Николе Чупића, књ. 15 (Београд 1895) 84.

⁶ П. Ј. Поповић, *Рестаурација Цркве Цара Лазара у Крушевцу*, Српски технички лист, бр. 50 (Београд 1907) 417—419 (417).

⁷ П. Поповић, *Рестаурација...*, 417.

⁸ Исто.

⁹ Исто: „Предходно је обивен нови леп са цркве, те је тако комисија почетком 1903. год. могла тачно видети како је црква изгледала пре замазивања малтером ...”

¹⁰ Исто.

¹¹ П. Поповић, *Западно кубе...*, 231; П. Поповић, *Рестаурација...*, 417.

¹² В. Ристић, *нав. дело*, 273, сл. 11—13; П. Поповић, *Рестаурација...*, 419, мисли да о изгледу Лазарице пре рестаурације сведоче Каницови снимци (уп. Ф. Kanitz, *Serbiens byzantinische Monumente*, Wien 1862, Т — III, VII, VIII).

¹³ У поседу Народног музеја у Крушевцу.

¹⁴ М. Валтровић, *Опрашка...*, 64.

¹⁵ П. Поповић, *Рестаурација...*, 418.

¹⁶ Приликом обнове из 1843. године, Лазарица је „већим делом поново живописана” (М. Валтровић, *Белешке с пута*, *Старинар*, 5/1888, бр. 3, 93). Аутор ових фресака сигурно је Живко Павловић. На то упућују иконографске и стилске сродности данас сачуваног иконостаса Лазарице из 1844, с њего-

Сл. 3. П. Поповић: скица западног кубета

Fig. 3. P. Popović: Une esquisse de la coupole occidentale

касније сам пронашао и објавио.¹⁷ Стога је разумљив захтев да се посао одвија „у режији“, јер се основни методолошки приступ морао првенствено ослањати на стање које ће после отклањања накнадних назидака открити сама грађевина. Поред тога, веома много се користио паралелама са сродним споменицима, а за поједине делове украса које је требало обновити и аналогијама са саме Лазарице.

Према документацији Пере Поповића о рестаурацији Лазарице¹⁸, његовим публикованим радовима, као и на основу данашњег изгледа цркве, могуће је са доста извесности утврдити етапе рада и врсту учињених захвата. До краја 1904. године одстрањени су накнадни назидци — спрат са сатом, попречни крак изнад кровног венца припрате и барокни кровни анекси с лантернама. Поповићево казивање то потврђује, с тим што указује на следећи, озбиљнији проблем, који се наметнуо после скидања спрата са сатом: „Мене министар одреди за надзорног архитекта и ја одмах порушим све нове дозидке (подвукао В. Р.). Од једном видим на западном кубету над припратом преко онога што је у комисиском плану један завршан зидић. Овај ми зидић комплицира завршетак“.¹⁹

Решавање завршетка куле-звоника над припратом одмах је закупило Поповићеву пажњу. Сачувана су два снимка кулезвоника урађена по извођењу рестаураторског захвата. Први приказује пресек кроз „западно кубе“, са делом изгледа керамопластичне декорације (сл. 2), други, скицу „горње кулице над припра-

вим иконостасима у Студеници и Чачку, као и податак да је Павловић „... ради „обнављања“ чинио пустош и са студеничким живописом као и са оним у Лазарици крушевачкој и још са другима“ [А(ндра Г(авриловић), *Бечка писма II*, Бранково коло, св. 7 (Сремски Карловци 1912), 220—221]. Треба одбацити могућност да је аутор иконостаса Лазарице Настас Томић (В. Ристић, *Иконостас цркве Лазарице у Крушевцу из 1844. године*, Акта II конгреса Савеза друштвава историчара уметности Југославије — у штампи).

том“, са пројектом завршног акцента — бакарног позлаћеног крста.²⁰ Проблематични „зидић“, који се појавио по уклањању спрата са сатом, види се на снимку пресека (сл. 2), као и на скицама које Поповић касније објављује доказујући исправност сваг решења у односу на комисијски предлог (сл. 3).²¹ Показало се да је „зидић“ део повобитне масе кулезвоника и накнадно порушеног свода. Зато, супротно комисијском плану који је предлагао постављање слободне следе куполе, Поповић изводи полукалоту делимично уписану у кубичну масу завршног елемента кулезвоника. Приликом изналажења оваквог решења ослања се и на поређење са звоником цркве у Брусу, подигнуте 1836. године: „Црква у Брусу (у близини Крушевца) грађена је, по натпису, раније од називања тороња на Лазаревој цркви чији завршетак много личи на крушевачко западно кубе, и испитујући — и ако све упрошћено према Крушевцу — нађем да је звонара — њен завршетак — копија некадашњег завршетка западног кубета цркве Цара Лазара“.²² Без обзира што је у аналогији ишао обрнутим редом, овај посао је сасвим коректно обавио.

¹⁷ П. Поповић, *Западно кубе...*, сл. на стр. 232; В. Ристић, *Промене...*, сл. 2.

¹⁸ Део сачуване документације П. Поповића припадао је збирци планова архитектонског одељења Министарства грађевина бр. X, 21 — сада у Музеју српске православне цркве у Београду. Сви планови у овом раду први пут се публикују, изузев два недавно објављена: Б. Вуловић, *Лазарица Црква св. Стефана у Крушевцу*, Археолошка истраживања Крушевца и моравске Србије (Београд 1980) 31—42, Т. VIII. За коришћење и објављивање овог материјала дугујем захвалност Музеју Патријаршије.

¹⁹ П. Поповић, *Западно кубе...*, 231—232.

²⁰ Због знатне оштећености оригинала, неке Поповићеве снимке (сл. 2, 4, 5) доносимо по извршеној реиновацији коју је урадио Драгомир Тодоровић, историчар уметности, на чему му најсрдачније захваљујем

²¹ П. Поповић, *нав. дело*, 230.

²² *Исто*, 232.

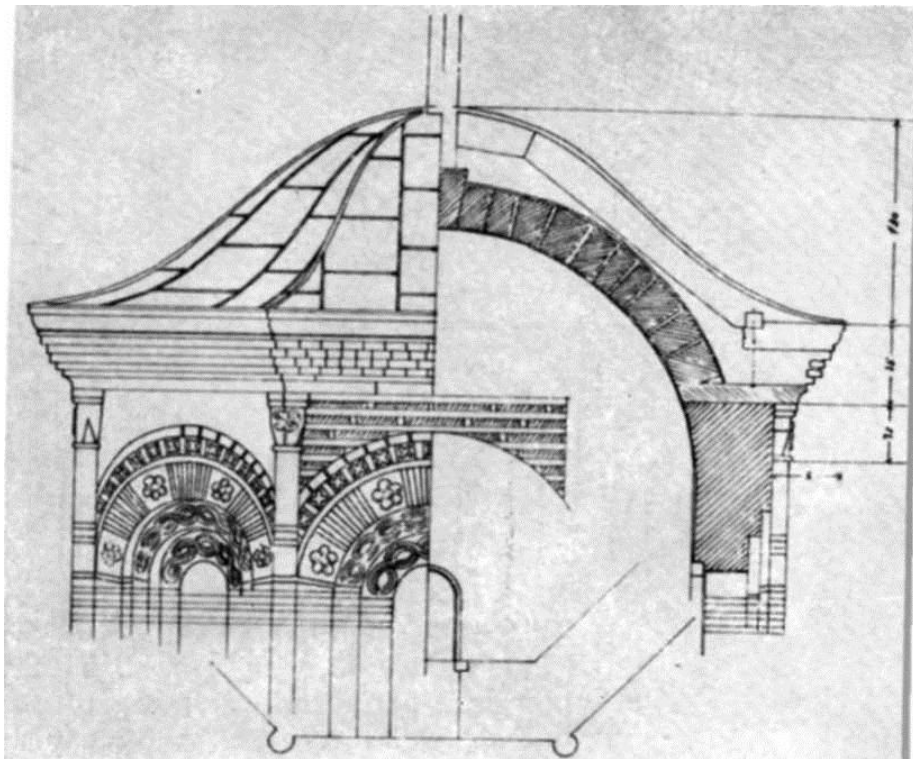
Сл. 4. П. Поповић: рестаурина главна купола (1905)

Fig. 4. P. Popović: Coupole centrale restaurée (1905)

Оправданост свог решења касније доказује публикујући цртеж западне фасаде Лазарице из 1844. године и већ поменути Драгашевићев.²³

Ако се обнова завршног архитектонског елемента куле над припратом може поуздано прихватити, то није случај са бифором на њеној источној страни. Поводећи се, по свој прилици, за аналогијом бруске цркве, Поповић претпоставља постојање бифорних прозора на све четири стране кулезвоника. Према Драгашевићевом цртежу, а делимично и фотографији (сл. 1), морао је на источној страни затећи лучно завршен монофорни отвор као првобитно решење из XIV века. Он је и ту конструисао бифору, истоветну оним на осталим странама, превиђајући чињеницу да због непостојања куполе на бруској цркви бифора на источној страни, за разлику од Лазарице, оправдава архитектонску логику постављања.

Главна купола је претрпела обиман рестаураторски захват. Позната су два снимка, урађена после обављених радова — пресек са делом изгледа керамопластичне декорације тамбура (сл. 4) и скица изгледа полукалите са пројектом завршног акдента — бакарног позлаћеног крста (сл. 5). Изгледа да је Поповић куполу у потпуности президао, задржавајући постојећу основу тамбура, ритам прозора и прислоњених колонета. Преломљене следе аркаде заменио је лучним, а колонете завршио капителима са стилизованим биљним украсом. Скице капители присутне су на снимцима изгледа северне фасаде цркве (сл. 6). Према његовом извештају „велико кубе израђено је слично ономе на Раваници са капителима испод равнога венца”.²⁴ Уколико се аналогија са раваничком главном куполом може сматрати оправданом, јер је реч о споменику истог ктитора који временски претходи Лазарици, и ако се као исправно може усвојити постављање капители, неприхватљиво је уклањање „сараценских” аркада. На Лазарици је подвучена употреба елемената касноготског стила који појачавају утисак кићености.²⁵ Касноготски облици присутни су на неким розетама, прозорима и бифорама, па их је свакако требало задржати и на главној куполи. Камени „равни венац” изнад капители, вишеструко профилисан и тако скициран на једном од снимака изгледа северне фасаде (сл. 6), изведен је, као и код западног кубета, „по примеру венаца у ман. Наупари”.²⁶ Све кровове покрио је бакром изводећи их „по кривим линијама слично крововима ман. Хилендара”.²⁷ Хилендар му је послужио као аналогија за више врста каснијих рестаураторских захвата, између осталог и за пројекат мотива од кованог гвожђа за прозоре главне куполе.²⁸ Пројекат прозора за тамбур куполе и дрвене капке за бифорне отворе кулезвоника, потписан је и прецизно датован — „мај 1905” (сл. 7). Како је реч о завршним елементима рестаурације западног и главног кубета, нема сумње да је посао на обнови елемената горње конструкције био окончан у 1905. години. Истовремено је обрађен и источни калкан изнад олтарске апсиде (сл. 6). Треба

рећи да је сума од 10.000 динара била утрошена крајем 1904. године, па је посао настављен одобравањем следећих 25.000 динара, такође из капитала цркве Лазарице.²⁹ Захваљујући овом новцу рад се несметано одвијао до краја 1906. године.

После скидања накнадних назидака, рестаурације кулезвоника, главне куполе и источног калкана, обављених током 1904—5. године, преостали послови подразумевају радове на осталим фасадним површинама и у унутрашњости цркве. Јужни и највероватније северни улаз припрате, са којих су уклоњена врата, као и простор око западног улаза, били су привремено зазидани (сл. 8, 9).³⁰ На основу Поповићевог извештаја може се са сигурношћу утврдити шта је на спољашњости цркве урађено 1906. године: „Руже, где год су биле на прозорима нови је малтер избивен, и прозори су и сада... Орнаментака у камену је допуњена, где је год била упропашћена или оштећена... Шаховска поља: црвена и жућкаста обновљена су где су год били трагови од њих. На трећој фасади, поља испод малих архивата, израђена су од камена и цигаља дијагонално положених у малтер... С. и Ј. отвори на припрати нису врата, већ су израђени на лик сличних отвора у Хилендарској припрати, коју је дозидао Цар Лазар... Црква и порта откопана је према

²³ Исто, 231—232.

²⁴ П. Поповић, *Рестаурација...*, 418.

²⁵ Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 132.

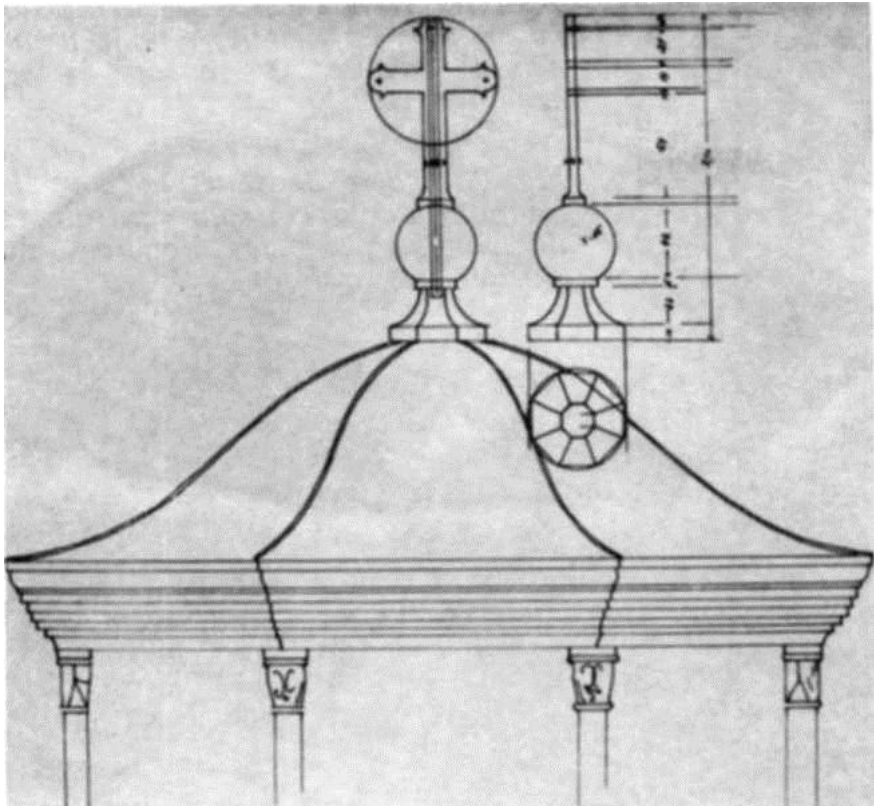
²⁶ П. Поповић, *Рестаурација...*, 418. За извођење венаца Поповић најпре тражи аналогију на цркви манастира Љубостиње. Када их је снимио и на Лазарици поставио, нису му добро изгледали, па их је морао прерадити закључивши да су љубостињски венци које је узео за углед нови (П. Поповић, *Западно кубе...*, 232).

²⁷ П. Поповић, *Рестаурација...*, 418.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто, 417.

³⁰ G. Millet, *L'ancien art serbe (Les églises)*, Paris 1919 fig. 192—193; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, сл. 103—104.

остацима старе калдрме, степена, а и обрађеном соклу, и направљен је тротоар око ње".³¹ Допуњујући или замењујући дотрајале делове камене пластике, Поповић се трудио да коришћењем истог материјала којим је црква првобитно грађена — беловодским пешчаром — колико је могуће умањи разлику између новог и старог. У томе је успео, мада се пажљивим посматрањем грађевине разлике јасно примећују. Уз допуну делова керамопластичне декорације, где год је било потребно, што је веома педантно урађено на основу претходних скица и цртежа (сл. 10), потпуно су обновљена

Сл. 5. П. Поповић: изглед завршног дела рестаурације главне куполе, са пројектом за крст (1905)

Fig. 5. P. Popović: Aspect du haut de la coupole centrale restaurée et le projet de croix (1905)

два прозора (на северној апсиди и западно од ње — сл. 11—12) и обе архиволте на северној фасади припрате. Поред разликовања новијег материјала, то потврђују и уклоњени аутентични остаци камене пластике.³² Приликом израде нових прозора Поповић је доследно поновио мотиве архитектонске пластике са пандана на јужној страни.

Северни и јужни отвор припрате било је најгеже обновити. Уколико би се усвојила теза Милоја М. Васића да је припрата Лазарице грађена попут ранијих егзонартекса који носе кулузвоник, дакле са отвореним бочним пролазима³³, онда их није требало затварати. Али, ако се прихватити могућност да су оригиналне парапетне плоче нестале³⁴, тада је Поповић добро поступио. Ослањајући се на временску блискост изградње и сродност мотива декоративне пластике, урадио је пројекат бочних прола-

³¹ П. Поповић, *Рестаурација...*, 418.

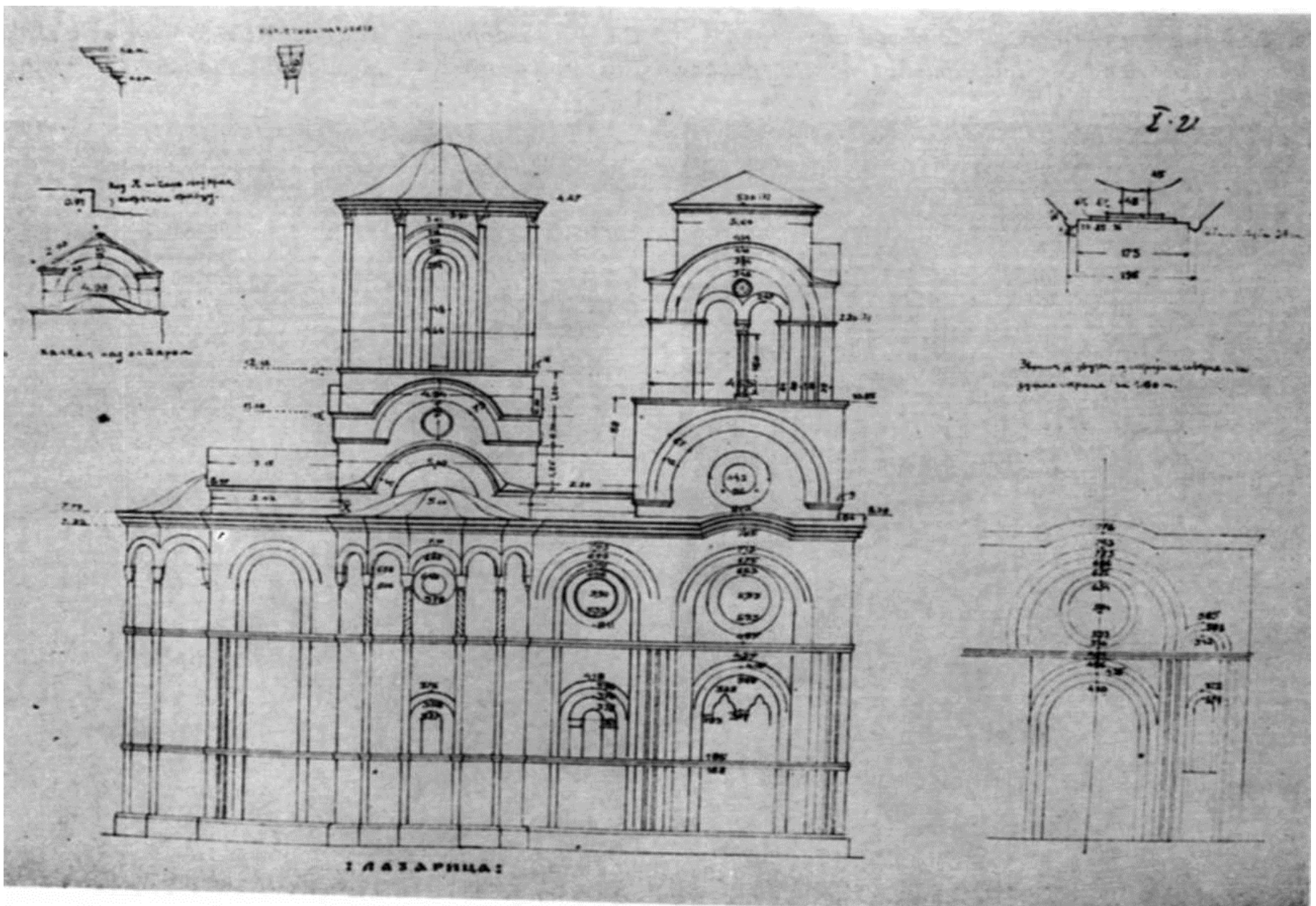
³² Сада у Народном музеју у Крушевцу, инв. бр. 12, 517, 1099-1113, 1466.

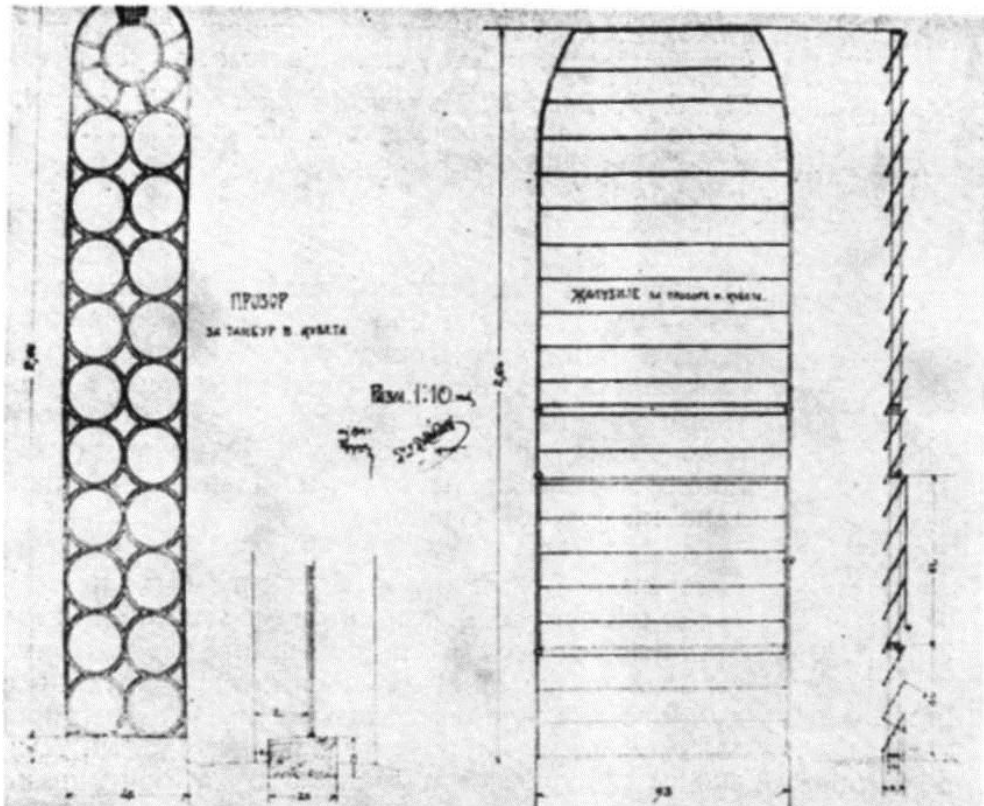
³³ М. Васић, *нав. дело*, 118.

³⁴ Ј. Максимовић, *нав. дело*, 134.

Сл. 6. П. Поповић: изглед северне фасаде (1905?)

Fig. 6. P. Popović: Vue de la façade septentrionale

Сл. 7. П. Поповић: пројекат прозора за тамбур главне куполе и дрвених капака за прозоре кулзвоника (1905)

Fig. 7. Projet de fenêtres pour le tambour de la coupole centrale et de volets pour les fenêtres du clocher

за по узору на Лазареву припрату у Хиландару.³⁵

Јужни отвор припрате поделио је по вертикали осмостраним ступцем (за разлику од канелираног стуба у Хиландару), са декоративно обрађеним капителом, на чију се плинту наставља аутентични тимпанон са два „сараценски“ завршена лука и плинкорелефном представом двоглавог орла са по једним једноглавим са обе стране. Парапетну плочу са хералдичким знаком кнеза Лазара (шлем са воловским роговима) ископирао је према хиландарском мо-

делу и одредио јој исто место. Разлике у појединостима присутне су једино код обраде оквира са преплетом двочлане траке (сл. 13). За парапет истог отвора (према западу) искоришћен је мотив двоглавог орла са хиландар-

³⁵ Не може се прихватити могућност да су парапетне плоче бочних пролаза припрате замењене новим „на основу старих избачених узорака“ (Б. Вуловић, *Лазарица...*, 40), јер Поповић јасно каже да су урађене „на лик сличних отвора у Хиландарској припрати, коју је дозидао Цар Лазар“ (П. Поповић, *нав. дело*, 418).

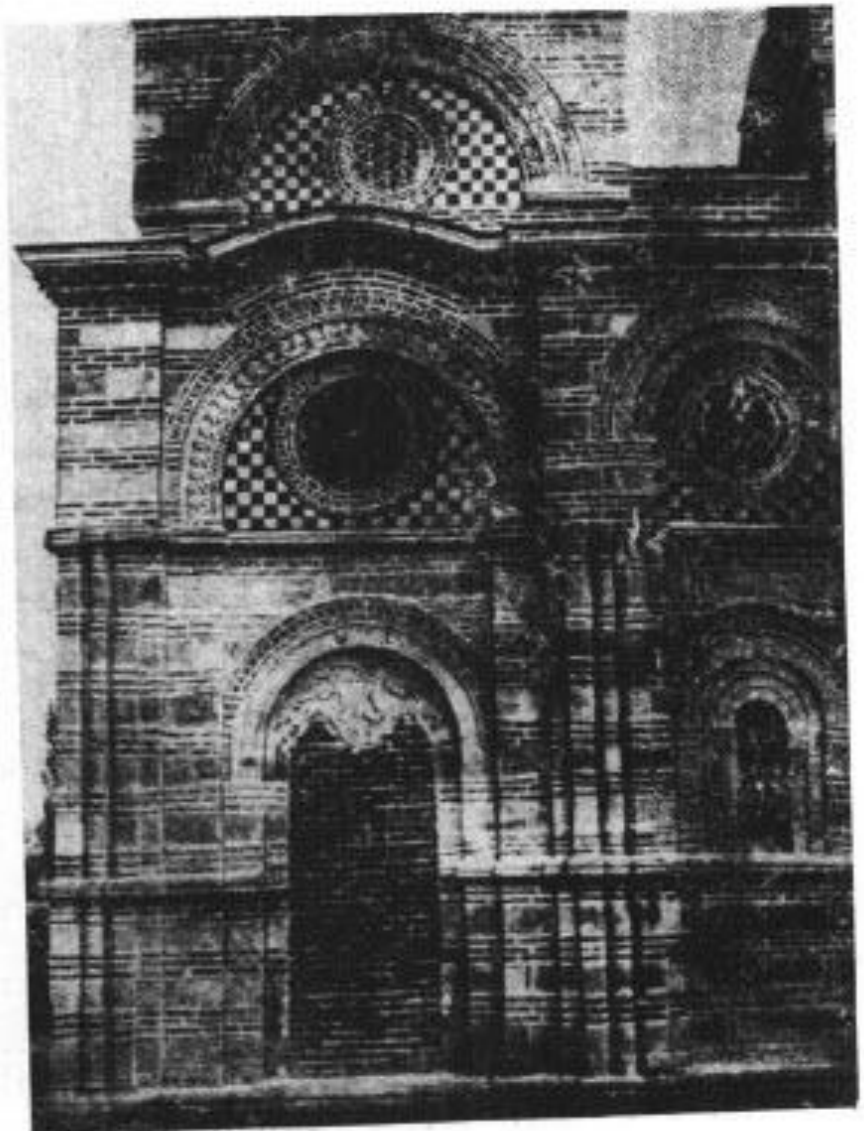
Сл. 8. Лазарица — део западне фасаде (1906)

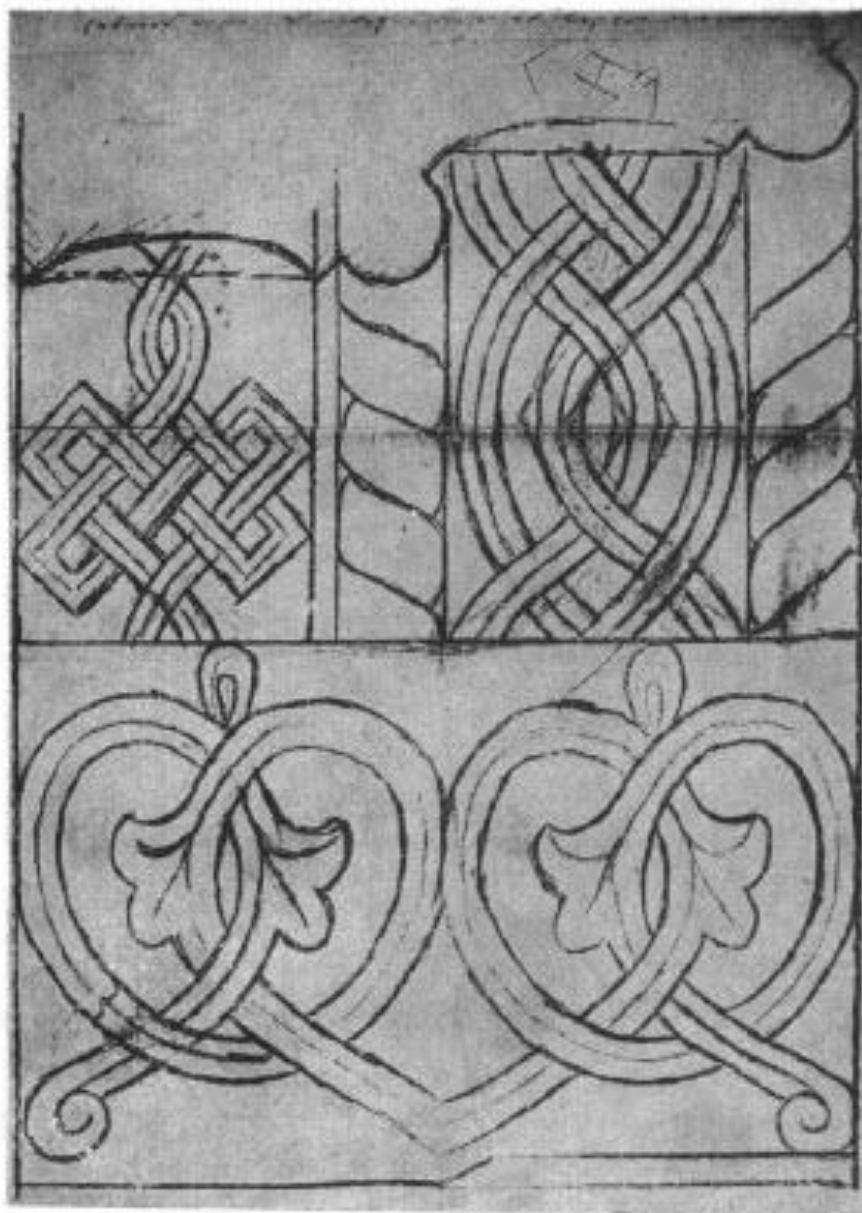
Fig. 8. Lazarica — une partie de la façade occidentale

Сл. 9. Лазарица — јужна фасада припрате (1906)

Fig. 9. Lazarica — façade méridionale du narthex

Сл. 10. П. Поповић: „Детаљ са орнамента перваза на прозору Лазарице (јужна фасада)“

Fig. 10. P. Popović: Ornement de la bordure d'une fenêtre de la façade méridionale de Lazarica (détail)

Сл. 11. Рестаурисан прозор на северној апсиди Лазарице

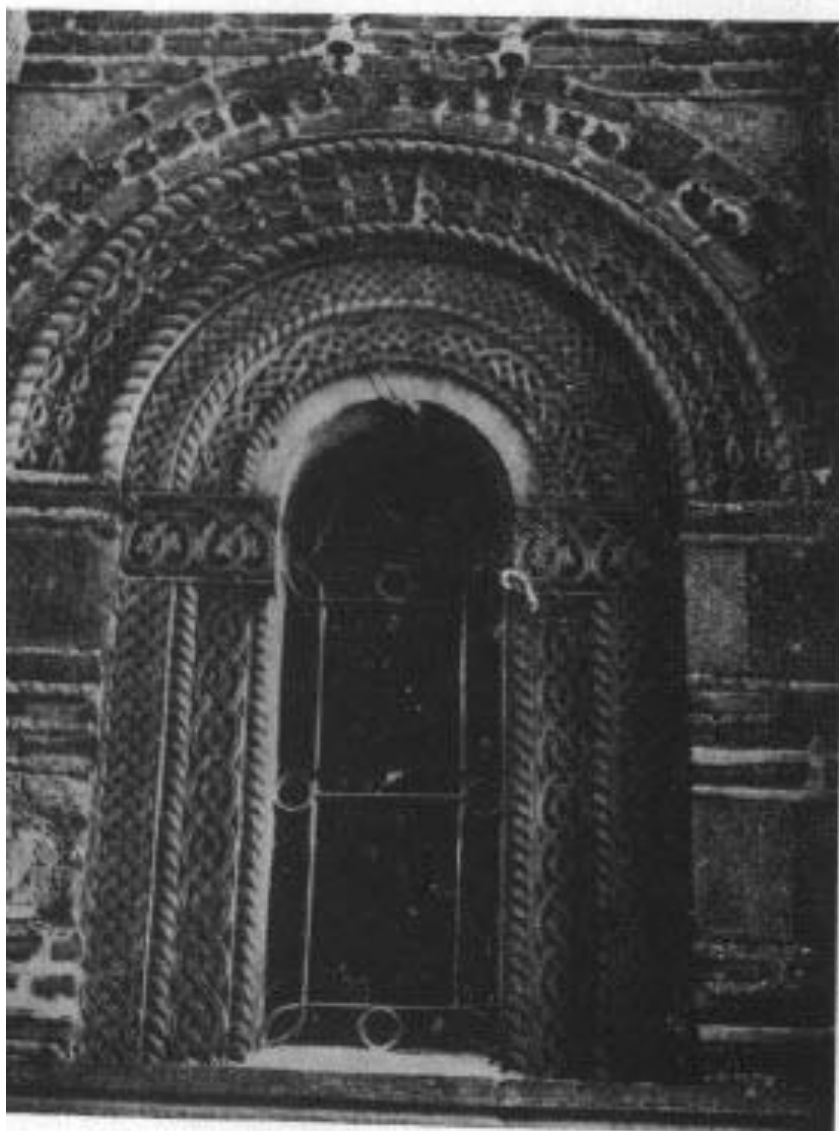
Fig. 11. Fenêtre restaurée de l'abside septentrionale de Lazarica

Сл. 12. Рестаурисан прозор на северној фасади Лазарице (западно од апсиде)

Fig. 12. Fenêtre restaurée de la façade septentrionale de Lazarica (à l'ouest de l'abside)

ске северне преграде (према истоку). Уз приметне разлике у клесању оквира са стилизованим биљним украсом, круг који описује средишњи мотив није затворен попут оног у Хиландару, већ је на теменима оба пречника стилизован волутасти преплет (сл. 14). Поставља се питање шта је навело Перу Поповића да у размештају парапета Лазарице одступи од распореда на хиландарској спољној припрати? Вероватно је сматрао да је првобитно сам ктитор уз свој амблем свесно поставио хералдички знак Немањића, како би и на тај начин подвукао жељени легитимитет у односу на „светородну“ династију. Није искључено да је једноставно поновио мотив двоглавог орла према аналогији са аутентичном представом у тимпанону истог отвора.

Северни отвор припрате обрађен је аналогно јужном. У тимпанону изнад „сараценских“ лукова Поповић дословце понавља мотив двоглавог орла са по једним једноглавим са сваке стране, дели отвор по вертикали истоветним осмостраним ступцем, док за парапете користи моделе плоча са северне фасаде Лазарева при-

прате. Средишњи мотив са представом два адосирана стилизована грифона са хиландарске северне преградне плоче (према западу), одговара парапету постаљеном на истом месту на Лазарици. Круг који описује мотив на Лазарици поново је „волутасто“ обрађен, а оквир изведен према парапету на плочи са Лазаревим амблемом, док је на оквиру хиландарске преграде стилизована лозица (сл. 15). Мотив лозице Поповић користи за оквир другог парапета северног отвора Лазарице, а за средишно поље

Сл. 13. Парапетне плоче на Лазаревој припрати у Хиландару (лево) и Лазарици (десно)

Fig. 13. Plaques de parapet du narthex bâti par le prince Lazare à Chilandar (à gauche) et à Lazarica (à droite)

је изабрана, без довољно оправдања, представа два крста са плоче уграђене у северну фасаду хиландарске спољне припрате (сл. 16).³⁶ Мотиви са серафимима, „сараценским“ нишама и комбинацијом геометријског и биљног украса изнад парапета на оба бочна отвора Лазарице, гакође су преузети са Лазареве припрате (сл. 17). Уочено је да положај плоче са серафимима у Хиландару „потпуно одудара од система скулпторалне декорације”.³⁷ Чак постоји мишљење да је сав клесани украс хиландарске спољне припрате у секундарној употреби.³⁸ У сваком случају, Поповић је имао ваљаних разло-

га да поступи онако како је описано, нарочито ако се усвоји претпоставка да су исти мајстори

³⁶Ова плоча је на хиландарском егзонартексу у секундарној употреби (вид. Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, сл. 12). Није јасно зашто Поповић уопште не користи мотив са јужне хиландарске преграде (према западу)? (Вид. Ј. Максимовић, *нав. дело*, сл. 242).

³⁷Ј. Максимовић, *нав. дело*, 134.

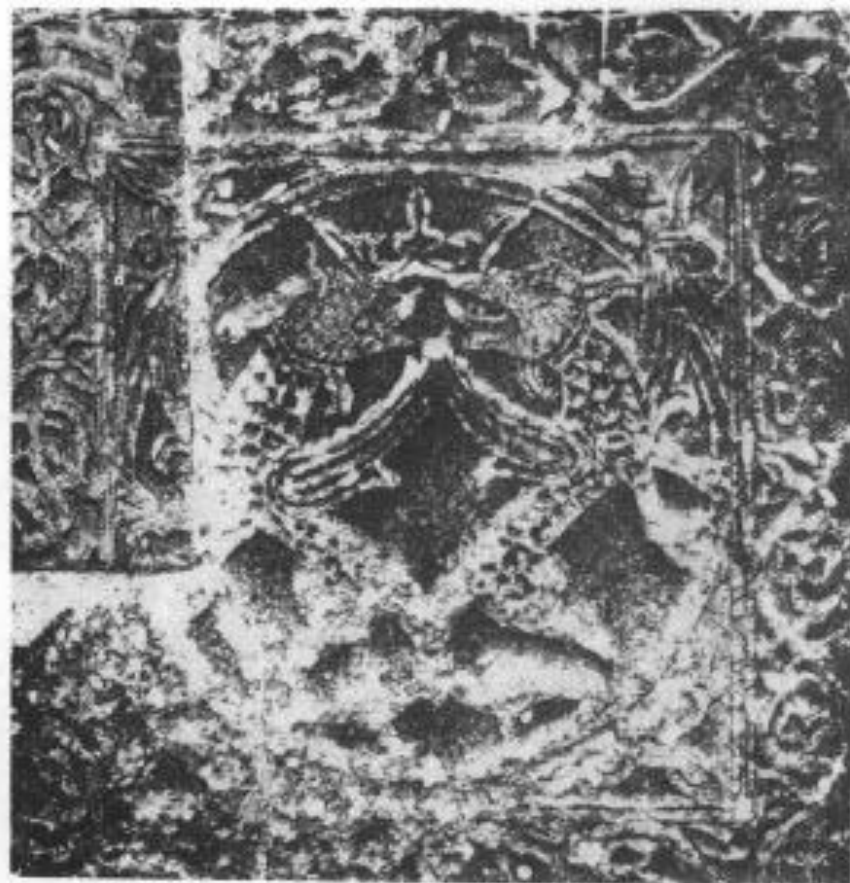
³⁸С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 3 (Београд 1955) 189.

Сл. 14. Парапетне плоче на Лазаревој припрати (лево) и Лазарици (десно)

Fig. 14. Plaques de parapet du narthex bâti par le prince Lazare à Chilandar (à gauche) et à Lazarica (à droite)

Сл. 15. Парапетне плоче на Лазаревој припрати (лево) и Лазарици (десно)

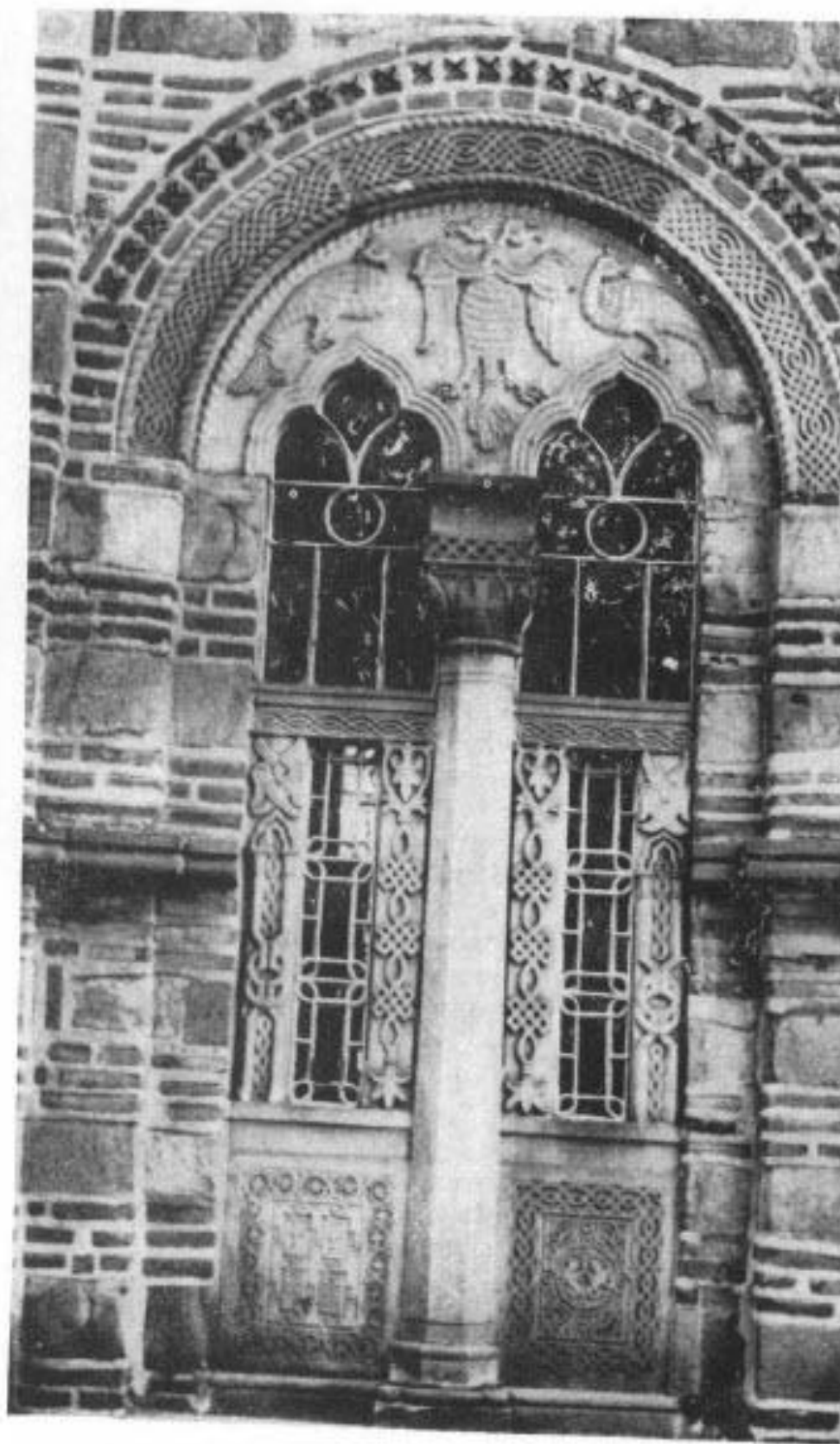

Fig. 15. Plaques de parapet du narthex bâti par le prince Lazare à Chilandar (à gauche) et à Lazarica (à droite)

Сл. 16. Парапетна плоча на Лазарици (северни отвор припрате, према истоку)

Fig. 16. Une plaque de parapet de Lazarica (baie septentrionale du narthex, du côté de l'est)

Сл. 17. Лазарица — рестаурисан северни отвор припрате

Fig. 17. Lazarica — baie septentrionale restaurée du narthex

извели клесане украсе на Лазарици и хиландарском егзонартексу.³⁹ Поред свег труда који је при обнови ових простора морао бити уложен, остаје извесна недоумица у погледу исправности рестаураторског поступка и, самим тим, о стварном првобитном решењу обраде бочних отвора припрате.

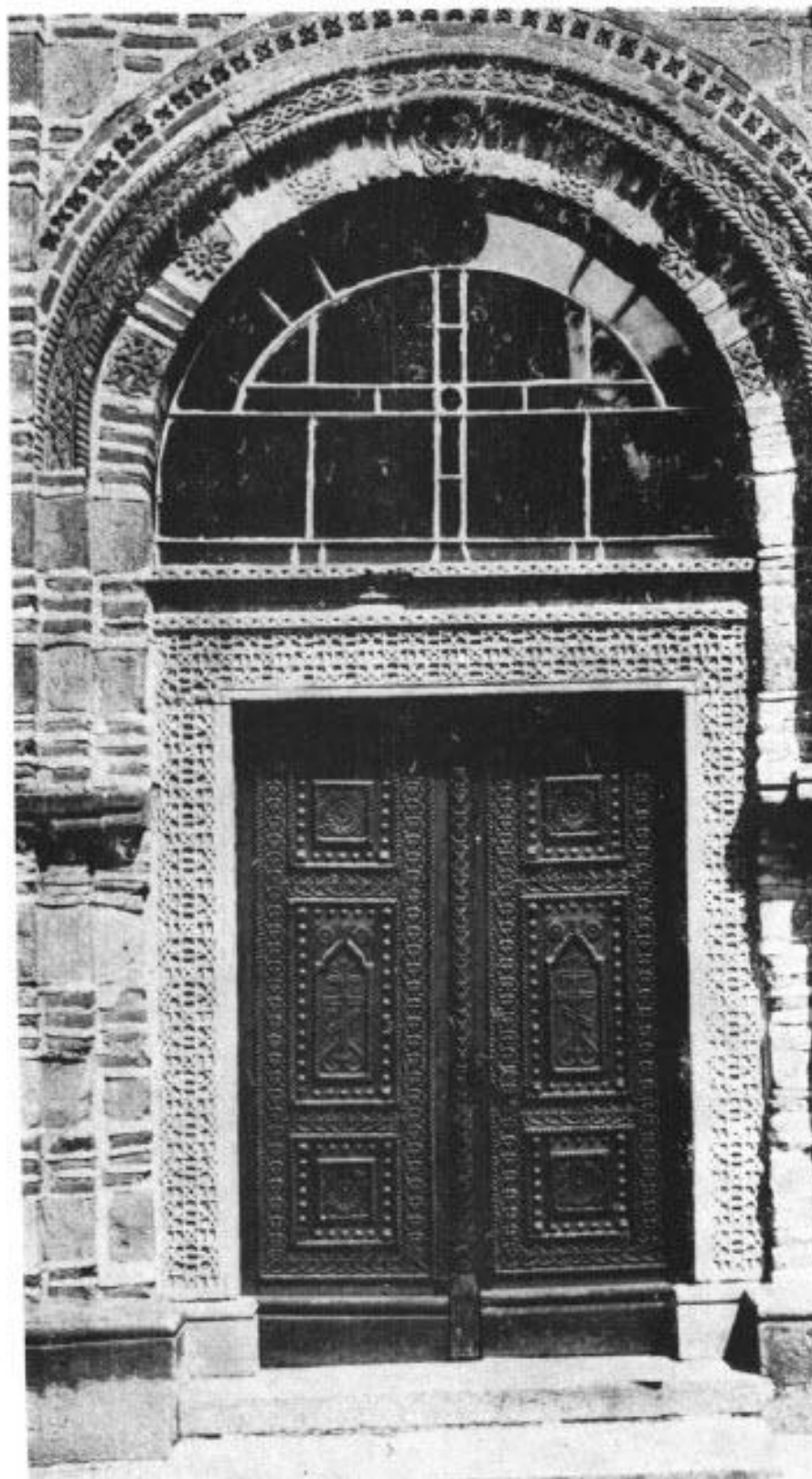
Приликом обнове западног портала Лазарице, Пера Поповић је начинио озбиљан пропусг. Полуоблично засведен улаз заменио је правоугаоним, а слепу нишулунету изнад њега уклонио, поставивши лучно завршен прозор по узору на већину врата хиландарског католикона (сл. 18). Лунета је присутна на свим цртежима, архитектонским снимцима и фотографијама из XIX века где је могуће сагледати западну фасаду цркве.⁴⁰ Нема сумње да је лунета била изведена још у XIV веку, као уобичајено решење приликом подизања средњовековних сакралних грађевина, с наменом да прими живопис на тему црквене славе. Најстарија позната представа западне фасаде Лазарице из 1844. године такође не указује на постојање моравског пластичног украса на надвратнику и довратницима портада, које Поповић обнавља без довољно поузданих показатеља. На унутрашњим странама камених довратника и надвратника исклесан је мотив геометријског преплета двочлане траке, истоветан оном на архиволти јужне стране кулезвоника над припратом (изнад бифоре). Чеоне стране обрађене су геометријским преплетом у комбинацији са повезаним круговима, слично мотиву са архиволте калкана изнад јужне апсиде. Двокрилна врата, за која постоји пројекат⁴¹, израђена су од храстовине према мотивима старог иконостаса манастира Благовештења Кабларског.⁴²

На фотографијама Лазарице из 1906. године (сл. 8, 9) види се да су пре завршетка рестаурације бочних отвора припрате и западног портала шахпоља већ била обновљена, „где год су били трагови од њих”. Исликана су на свим пољима испод слепих аркада, а у материјалу изведена испод северне и јужне аркаде западне фасаде у висини вишег кордонског венца. На снимцима основе и оба пресека, урађеним јула 1906. године (сл. 19—21), нису назначени рестаурисани бочни пролази припрате. С обзиром на сложеност снимања и клесања употребљених мотива, посао се вероватно пренео и у 1907. годину. Рестаурација ових делова била је сигурно 1907. окончана, што се види са Поповићевих фотографија објављених исте године.⁴³

Упоредо са архитектонским радовима и обнављањем декоративне пластике, одвијали су се послови у унутрашњости цркве. Пера Поповић утврђује да је темељ Лазарице дубок свега 60 см, као и остале важне детаље везане за начин грађења и врсту употребљеног материјала.⁴⁴ Посебно је вредно помена његово сведочење о живопису: „Изнутра сам обио сав не-

Сл. 18. Лазарица — рестаурисан западни портал

Fig. 18. Lazarica — portail occidental restauré

³⁹ Ј. Максимовић, *нав. дело*, 134; Б. Вуловић, *Лазарица...*, 40.

⁴⁰ В. Ристић, *нав. дело*, сл. 1, 3, 5, 11, 12; сл. 1 у овом раду.

⁴¹ Због превелике оштећености оригинала није вршена реиновација, као ни за сачуване пројекте јужног отвора припрате и монументалне ограде око цркве.

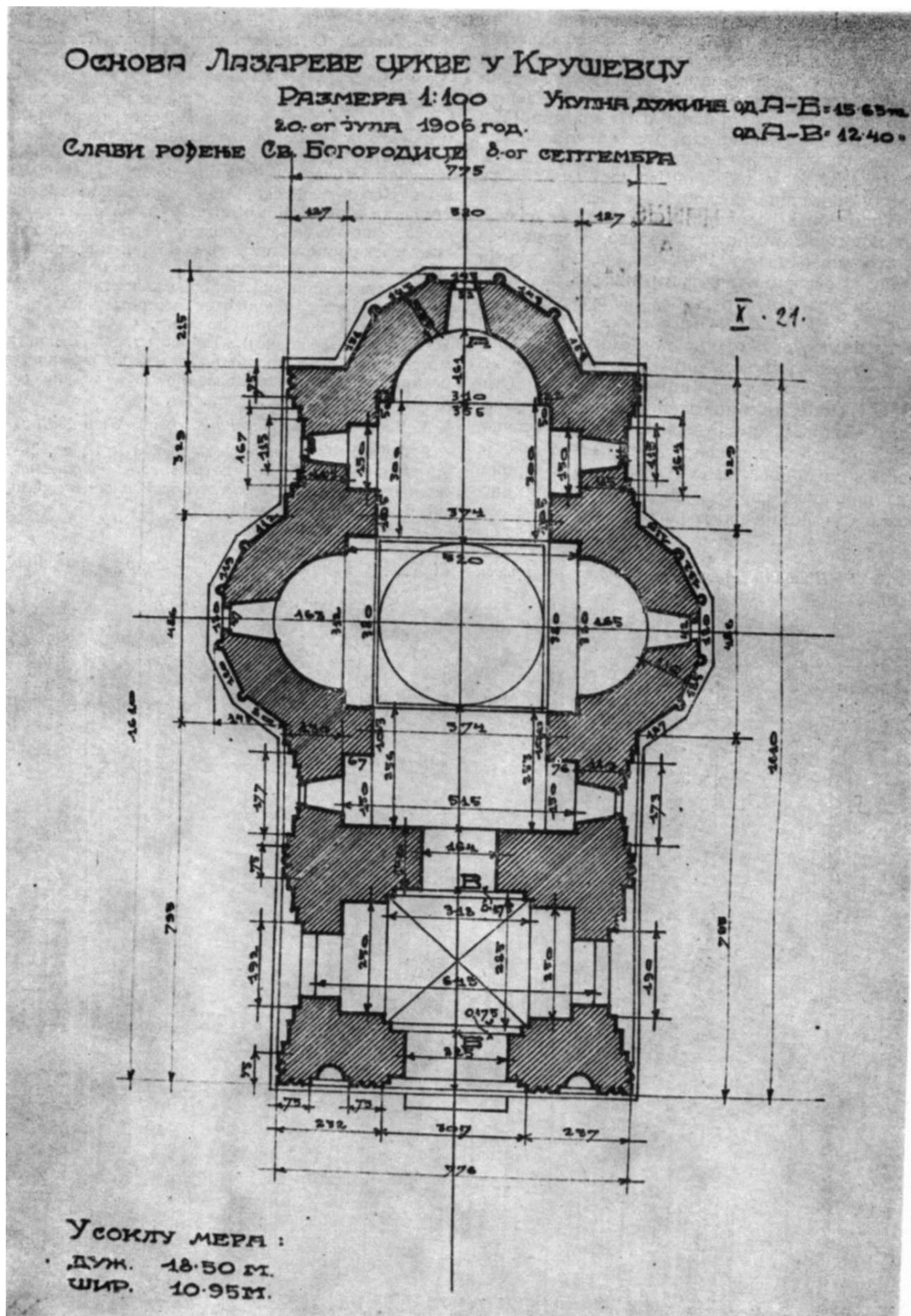
⁴² П. Поповић, *Рестаурација...*, 418.

⁴³ *Исто*, сл. на стр. 417 и 418.

⁴⁴ *Исто*, 419.

Сл. 19. П. Поповић: основа Лазарице (1906)

Fig. 19. P. Popović: Plan de Lazarica

равни леп из 1843. г. и омалтерисано је по могућству равно и глатко, без кречења... При обивању малтера нисам могао наићи на стари живопис, јер је приликом обнове њене стари леп са живописом обивен до зида! — Нешто мало остатака има у нишама З. врата и С. и Ј. отвора — у припрати, где су отвори сужавани, и живопис сачуван између новог и старог зида, а у дебљини његовој".⁴⁵ Када се повежу чињенице потврђује се теза да Лазарица није била осликана у време кнеза Лазара и његових наследника.⁴⁶ Заправо, Поповић је скинуо живопис из 1843. године, а старији остаци у отворима припрате и западног улаза били су фрагменти првог слоја фресака Лазарице из XVIII века.⁴⁷ Ове остатке је на истом месту видео 1836. године др Ами Буе.⁴⁸ Поповићу се може приговорити што фрескофрагментима није поклатио потребну пажњу. Стицајем срећних околности сачувана су два позната портрета кнеза Лазара и цара Уроша, који припадају живопису XVIII века, док је извесна количина мањих фрагмената пронађена приликом систематских археолошких истраживања Лазаревог грала.⁴⁹

⁴⁵ Исто, 418.

⁴⁶ В. Ристић, *О живопису цркве св. Стефана у Крушевцу*, Рашка баштина 1 (Краљско 1975) 59-63.

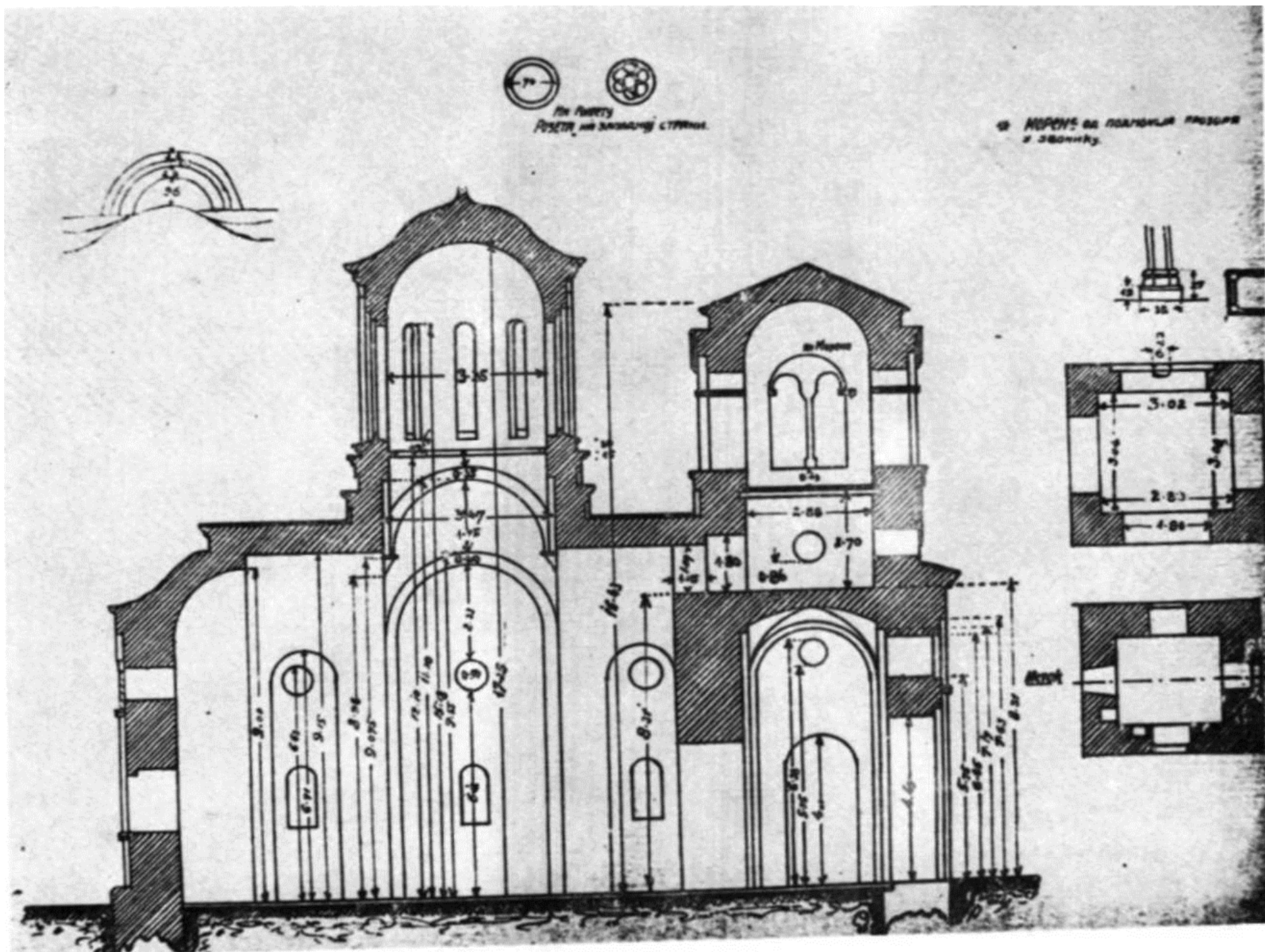
⁴⁷ Исто, 62—63. Приликом отварања пробних сонди на разним местима у унутрашњости цркве (1976), у дну сокла јужне апсиде наишло се на незнатне фрагменте бојеног слоја са фреско-малтером који потпуно одговара сачуваним остацима из XVIII века. Испод овог слоја нису пронађени трагови старијег живописа. Није нам познато да је у случају постављања нових фресака у српским средњовековним задужбинама стари живопис био у потпуности „обивен до зида“, па не верујемо да је у том смислу Лазарица изузетак. Обично су старе фреске искуцаване кесером како би се нови малтер боље примио (нпр. у Студеници и Богородици Љевишкој). Такође, треба одбацити могућност да је претходно затечени живопис у целини обио Живко Павловић 1843. године (уп. В. Ристић, *Промене...*, нап. 17).

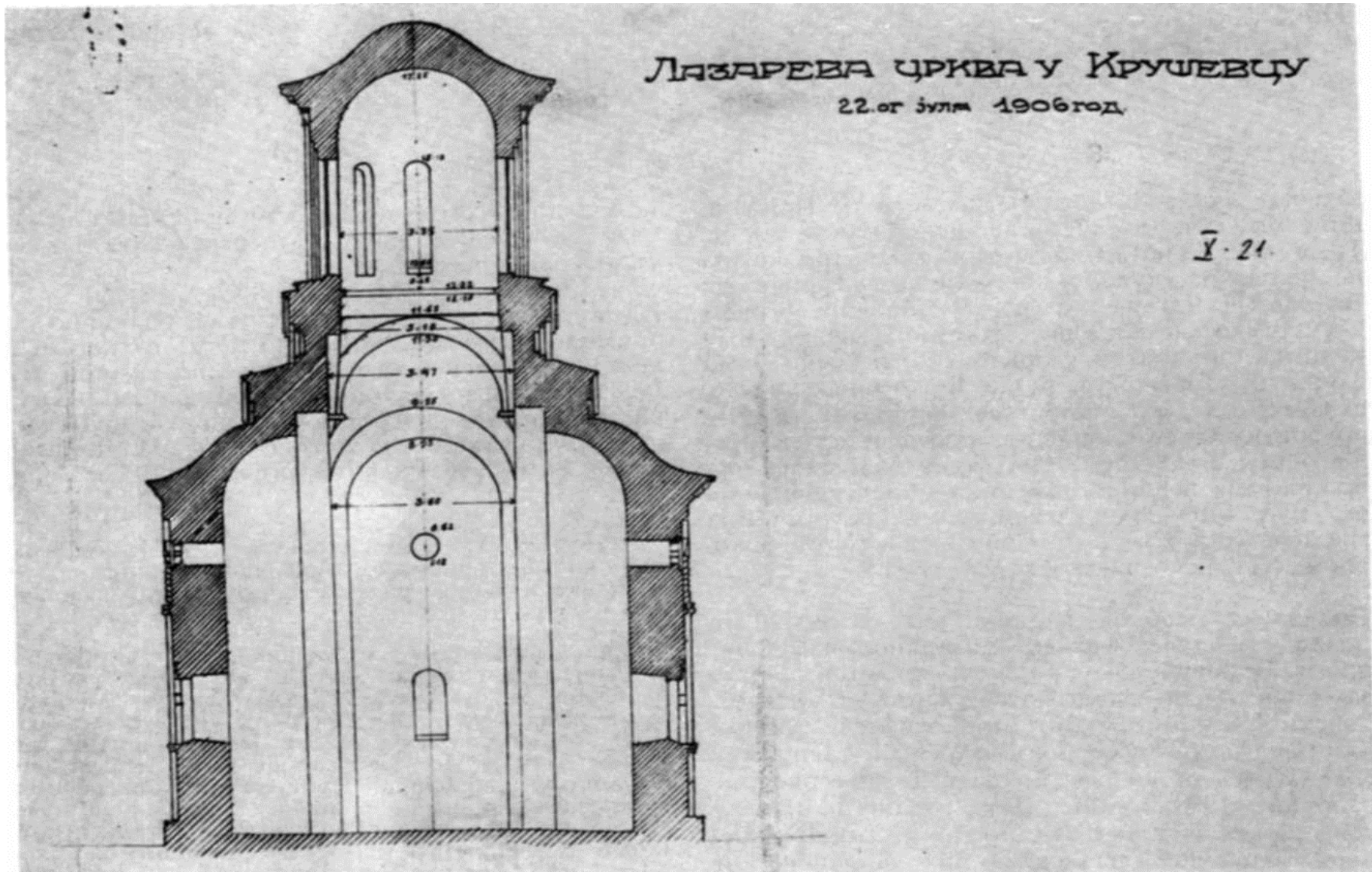
⁴⁸ А. Boué, *Die Europäische Türkei I*, Wien 1889, 571.

⁴⁹ В. Ристић, *О живопису...*, нап. 3 и 12, сл. 2—5; А. Јуришић, *Обичај сахрањивања фрагмената живописа а делова архитектонске пластике*, Саопштења, XIII (Београд 1981) 173.

Сл. 20. П. Поповић: Лазарица — подужни пресек (1906)

Fig. 20. P. Popović: Lazarica — coupe longitudinale (1906)

Сл. 21. П. Поповић: Лазарица — попречни пресек (1906)

Fig. 21. P. Popović: Lazarica — coupe transsversale (1906)

Из Поповићевих података може се закључити да је рестаурација цркве, са свим до сада описаним радовима, била завршена 1907. године, јер су обављени послови тада званично комисијски примљени и повољно оцењени.⁵⁰ Током 1904—1906. и, вероватно, 1907. године, у Крушевац је долазио „о свом трошку, из љубави према послу“ Михаило Валтровић.⁵¹ Такође, располажемо податком да је укупна вредност послова у раздобљу 1904—1907. године износила 35.692 динара.⁵² Ипак, Поповић није сматрао да је рестаурација завршена, јер је предвидео да се обаве и ови послови: да се уклоне степенице које из припрате воде на кулузвоник, скине звоно из кулезвоника, подигне засебна звонара, премести црквена кућа која се налазила сувише близу западне фасаде цркве, изведе живопис „на лик византискога“.⁵³ Свештеници Цркве цара Лазара, попАнта и попСпаса, прихватили су предлог да се озиди нова звонара и измести црквена кућа⁵⁴, па стога верујемо да је и највећи део накнадно планираних послова био изведен новцем из капитала цркве Лазарице.

Најзагонетнији детаљ који се односи на део послова обављених током следеће, 1908. године, јесу степенице у припрати. У старијој литератури једино их помиње Феликс Каниц.⁵⁵ Пера Поповић не пружа потпуну представу о њиховом изгледу и вези са куломзвоником: „Само је припрата остала неомалтерисана због степеница које воде на кубезвонару. Ове се степенице имају уклонити као и звона из кубета... Овде напомињем да излаза на кубе није било, као што тога има у дебљини зида код Љубостиње, Грачанице и др.“⁵⁶ Према последњој на-

помени, степенице сигурно нису биле постављене унутар масе било ког зида припрате. Међутим, није јасно да ли Поповић затиче неки други излаз на кулу, јер каже да степенице „воде на кубезвонару“ (подвукао В. Р.). На снимцима из 1906. године (сл. 19—21) степенице нису учртане, мада су тада још постојале, па је немогуће утврдити њихов положај. На плану основе и подужном пресеку убележен је крстасти свод припрате због чега највероватније треба искључити могућност проласка у кулузвоник кроз некакав отвор на сводној конструкцији. Овог се проблема дотакао и М. Васић. Закључивши да отвор на западном зиду наоса, који се налази на висини од око 8,30 m, представља једини могући пролаз у кулузвоник, износи претпоставку о употреби дугих покретних лествица у шта и сам не верује. На истом месту наводи како га је сам рестауратор Лазарице уверавао да у кули над припратом није пронашао никакве трагове по којима би се смело закључити да је она стварно служила као звоник.⁵⁷ Иако је кулу

⁵⁰ П. Поповић, *Рестаурација...*, 419; П. Поповић, *Западно кубе ...*, 233.

⁵¹ П. Поповић, *нав. дело*, 419.

⁵² *Исто*.

⁵³ *Исто*, 418.

⁵⁴ П. Поповић, *Западно кубе ...*, 233.

⁵⁵ F. Kanitz, *Serbien, historischethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859 bis 1868*, Leipzig 249

⁵⁶ П. Поповић, *нав. дело*, 418.

⁵⁷ М. Васић, *нав. дело*, 122—123.

затекао у служби звонаре, изгледа да Поповић није био уверен у такву првобитну намену. Тиме би се објаснио мотив уклањања звона из простора куле и степеница у припрати. Велико је питање да ли је Поповић у овом случају добро поступио? Остаје утисак да је кула над припратом у првобитној намени могла служити као звонара и да је логично претпоставити њену повезаност са припратом. Науци преостаје да се озбиљније посвети истраживању порекла и намене свих кула подизаних над припратама већине споменика моравске школе, јер оне чине једно од изразитијих обележја градитељског стила у Србији у другој половини XIV и с почетка XV века.⁵⁸

Подизање засебног звоника са сатом 20 m испред западне фасаде Лазарице, изведеног према Поповићевом пројекту, представљало је замашан градитељски посао. Детаљан архитектонски снимак (сл. 22) није означен годином — према чему би се могао одредити завршетак градње — али је извесно да подизање звонаре започиње 1908. године. Исте године је измештена црквена кућа. Једино је изостало извођење живописа, вероватно из финансијског разлога. Завршни чин рестаурације обележен

је знатно касније, подизањем монументалне оgrade са улазном капијом постављеном југозападно од цркве.⁵⁹

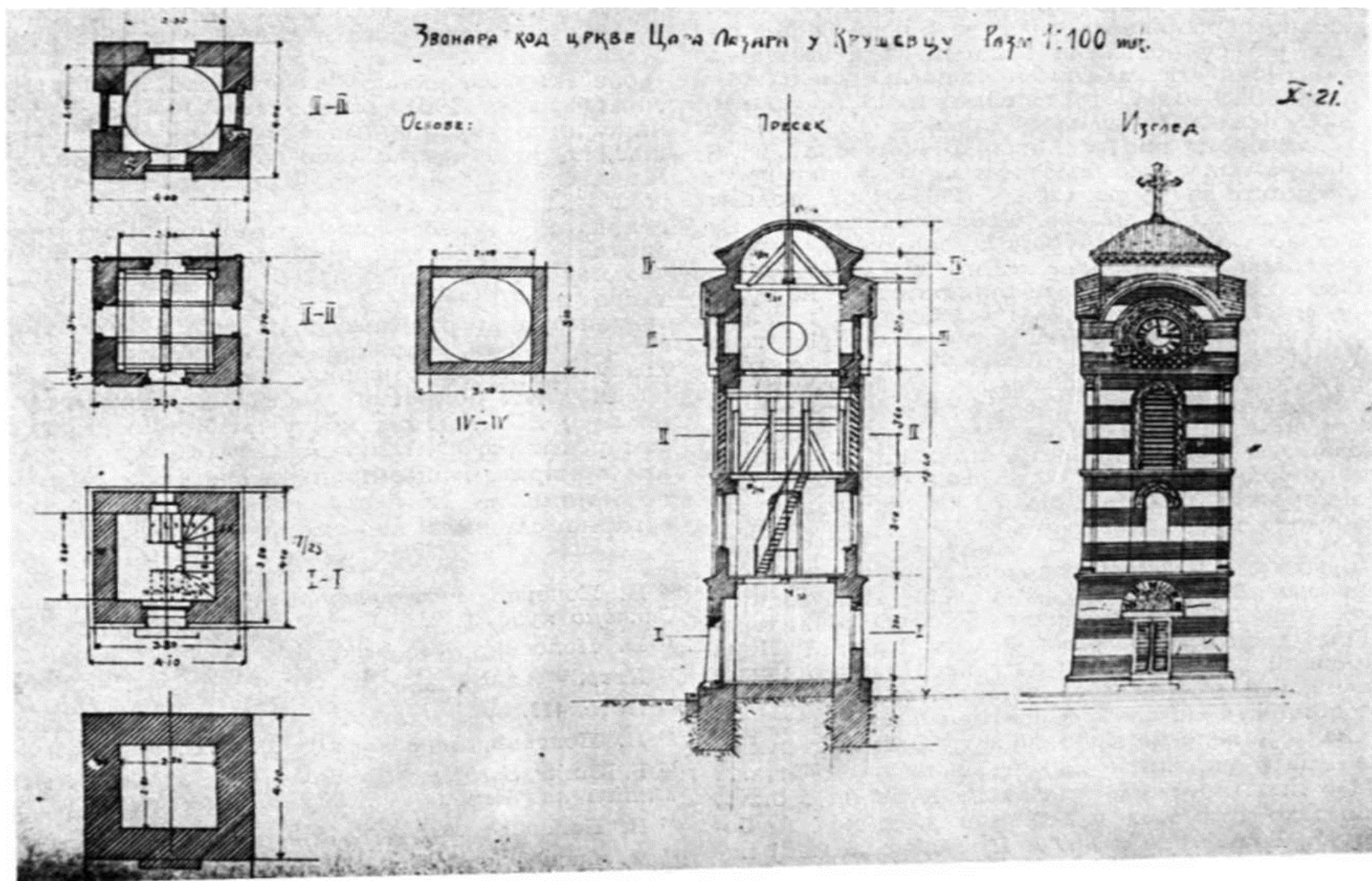
Рестаураторски посао на цркви званично је примила надлежна комисија 1907. године, али не сме се пренебрегнути чињеница да су тек 1908. или нешто касније, били довршени остали радови којима је обликована просторна целина цркве Лазарице (заседна звонара, црквена кућа). Зато 1908. годину узимамо као закључну

⁵⁸ Исто, 125. М. Васић закључује да је грађење звоника над припратом Лазарице логична последица непрекидног развоја српске средњовековне архитектуре.

⁵⁹ Према Записнику са седнице Савета црквене општине крушевачке, од 18. маја 1933. године, одобрена је сума од 74226,45 динара за подизање оgrade, после закључка да „остварење овог плана нашег уваженог арх. г. Пере Поповића, ни у ком случају не треба пропустити“. На основу Записника са седнице Привременог Поверенства крушевачке црквене општине, од 9. јуна 1938. год. ради довршења монументалне оgrade „која је већ на завршетку“, изузета је из капитала цркве Лазарице код Државне хипотекарне банке сума од 40.305 динара.

Сл. 22. П. Поповић: снимак звонаре испред цркве (1908)

Fig. 22. P. Popović: Vue du clocher prise devant l'église (1908)

Сл. 23. Лазарица — данашњи изглед (са уклоњеним сликаним шах-пољима под слепим аркадама)
Fig. 23. Lazarica — aspect actuel (les damiers peints sous les fausses arcades ayant été supprimés)

за послове Пере Поповића, што би значило да је рестаурација Лазарице трајала, са мањим прекидима, од септембра 1904. до краја 1908. године.

Прва оцена Поповићеве рестаурације Лазарице потиче из 1908. године. У својој историјско-топографској монографији Крушевца, Радомир Илић, говорећи о средњовековном граду, каже да је кнез Лазар у њему „... подигао дворе и куле и ону у истини прекрасну цркву, чије је обновљење ових дана са пуно укуса и уметности довршено”.⁶⁰ Године 1919. Габријел Мије оцењује посао на рестаурацији као „веома савестан, вичан, вешт и успео”.⁶¹ У оквиру раних одјека Поповићевог рада, занимљив је податак да је макета рестаурисане Лазарице на Балканској изложби била награђена златном медаљом, а потом изложена у Београду код Коларца.⁶²

Пуну потврду свога рада Пера Поповић је добио чланком Милоја М. Васића, објављеним 1924. године.⁶³ Говорећи да је Поповић „за сада наш најбољи радник на пољу историје средњовековне српске архитектуре”, Васић истиче да

је рестаурација Лазарице имала пресудан утицај на потоњи правац његовог деловања и да „на том пољу рада у нас он није имао претходника, нити је, у то време, било стручнијих људи за такве послове”.⁶⁴ Поредехи рестаураторски посао са радом оператора који отклања оболела места на људском телу, Васић описује с каквим се проблемима приликом рестаурације Поповић морао суочити и колико је њихово решавање изискивало потребу за проучавањем споменика моравске архитектонске групе, знања и осећаја за одлике стила.⁶⁵ Оцењујући да је „операција” урађена „изврсно”, у даљем тексту подробно описује главна Поповићева архитектонска остварења изведена у српсковизантијском стилу, као и његова дела из области примењене уметности.⁶⁶

После Васићевог чланка, о Поповићевој рестаурацији Лазарице готово да и нема помена, изузев у кратком енциклопедијском тексту⁶⁷ и неколицини чланака од невеликог значаја.

Најновија оцена Поповићевог рада, коју је изрекао др Бранислав Вуловић, веома је строга и у извесној мери искључива: „Прве конзерваторско-рестаураторске радове извео је између 1904. и 1908. године архитекта Пера Поповић са амбицијом да архитектури и скулптури цркве врати аутентичан ликовни израз, али на жалост, без пуног успеха. Проблем његових захвата остао је недовољно јасан нарочито по питању завршетка главног кубета цркве, прилаза на спрат звоника, готово потпуно рестаурисаних двојних отвора нартекса, а нарочито по питању живописа који је највероватније обијен и похрањен у непосредној близини цркве”.⁶⁸ У досадашњем тексту разматрани су могући пропусти, које, између осталих, наводи и Б. Вуловић. Поред дедимичне подударности мишљења, Вуловићева оцена не одсликава бројне позитивне вредности Поповићеве рестаурације, нити указује на озбиљност, савесност и огроман напор уложен приликом обављања овог посла. Чак и када је реч о спорним моментима, питање је како би (и на основу чега!) данашња служба заштите поступила приликом рестаурације главне куполе, прилаза на спрат звоника и бочних отвора припрате? Како још увек не располажемо поузданим елементима за рестаурацију ових де-

⁶⁰ Р. Илић, *Крушевац, историјско-топографска монографија*, Дело бр. 18 (Београд 1908) 9—10.

⁶¹ G. Milet, *нав. дело*, 163.

⁶² *Политика* бр. 1447 од 27. I 1908. год.

⁶³ М. М. Васић, *Архитект Пера Ј. Поповић*, Покрет, књ. II, бр. 33—34 (Београд 1924) 142—147.

⁶⁴ *Исто*, 142.

⁶⁵ *Исто*, 142—143.

⁶⁶ *Исто*, 142—147.

⁶⁷ *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 3, Zagreb 1964, 710.

⁶⁸ Б. Вуловић, *Лазарица...*, 39.

Сл. 24. Улазна капија југозападно од цркве (део уклоњене ограде)

Fig. 24. Grande porte de la cour de l'église, côté sud-ouest (reste de l'enceinte supprimée)

лова архитектуре Лазарице, и како смо принуђени да се служимо разним домишљањима, нисмо убеђени да би се пронашла решења која би у потпуности задовољила. На основу свих досадашњих испитивања и стечених искустава могао би се само извршити покушај реконструкције целине, са неколико могућих варијанти изгледа главне куполе, бочних пролаза и прилаза у кулузвоник. Зато смо у ситуацији да Поповићева решења, и поред неких пропуста, прихватимо у контексту његовог целокупног рада на рестаурацији Лазарице, који свакако заслужује повољну оцену. При томе морамо узети у обзир чињенице да је то први рад ове врсте у Србији са далекосежним значајем за укупан развој конзерваторскорестаураторске службе, да је изведен стручно, савесно и темељно, и да је тако озбиљан посао Пера Поповић започео у 28. години живота! Такође, морамо се сложити да је овом рестаурацијом Лазарици у *највећој мери* враћен првобитан изглед. По озбиљности приступа послу, избору метода и коначној реализацији, Поповићев рад може бити подстицајан и за многе савремене рестаураторске подухвате.

Лазарица какву данас видимо (сл. 23) углавном је задржала изглед који јој је дао Пера Поповић. За време систематских археолошких

истраживања Крушевца (1961—71) делимично је замењен кровни покривач, извршена је замена дотрајалог плочника око цркве, као и фуговање у висини кровних венаца, архиволти и кубичних постоља са местимичном прерадом зупчастих венаца.⁶⁹ Том приликом су уклоњена и сва сликана шахпоља. О оправданост овог поступка мора се озбиљно размислити, јер је Поповић обновио шахпоља према траговима на које је наишао.⁷⁰ С друге стране, уклањање монументадне ограде око цркве може се правдати идејом успостављања целине Лазаревог града. Добро је што је као траг њеног постојања и завршног чина рестаурације сачувана улазна капија (сл. 24).⁷¹

Тек после рестаурације Пера Поповића бројним истраживачима је било омогућено изучавање изузетних архитектонских и скулпторал-

⁶⁹ Исто. Радовима је руководио Б. Вуловић. Према постојећем предрачуна (у Народном музеју у Крушевцу) били су предвиђени и испитивачки радови са обијањем малтера у унутрашњости цркве, као и дефинитивно уређење ентеријера.

⁷⁰ П. Поповић, *нав. дело*, 418.

⁷¹ Изузев улазне капије, ограда је у целини измештена на крушевачко гробље.

них вредности Лазарице. Истраживања проблема у оквиру проучавања споменика моравске школе такође су незамислива без позивања на Лазареву придворицу. Истовремено, Поповићев пионирски рад означио је историјски тренутак у развоју савремене службе заштите споменика културе у Србији. Добрим делом

његовом заслугом, Лазарица данас заузима почасно место у богатом споменичком наслеђу града Крушевца.

Фотографске снимке за овај рад санинио је Мирољуб Буцек — Народни музеј Крушевца.

La restauration de Lazarica par Pera J. Popović de 1904 à 1908

VLADISLAV RISTIĆ

Au début du XXe siècle, l'église Lazarica de Kruševac, fondation du prince Lazare, datant de 1377/8—1381, présentait l'aspect d'un édifice agrandi et «rénové» à plusieurs reprises au cours du siècle dernier. Les premiers efforts tendant à redonner à l'église son aspect primitif remontent à l'année 1887. C'est alors que, chargée par le Ministère de l'éducation et des affaires ecclésiastiques, une commission composée de trois experts (M. Valtrović, A. Bugarski et D. Živanović) séjourna à Kruševac pour présenter ensuite un projet de mode de rénovation. Cette commission élaborait, en 1889, selon le désir de la reine Nathalie, un plan de restauration de Lazarica. Néanmoins, avant 1901, aucun travail important ne fut exécuté.

Vers la fin de 1901 fut soulevée de nouveau la question de la restauration selon le plan de la commission de 1889. Au cours de 1902, la couche supplémentaire de crépi fut éliminée et au début de 1903 une commission d'experts (P. Popović, D. Živanović, J. Ilkić) fit un rapport sur les travaux de restauration à entreprendre. Le Ministère de l'éducation confia la surveillance des travaux à Pera Popović, architecte auprès du Ministère du bâtiment et c'est sous sa direction que la restauration de Lazarica commença en septembre 1904. L'édifice, tel que Popović l'avait trouvé, était surélevé d'un étage à horloge, bâti audessus du clocher qui surmontait le narthex. Le toit de cet étage était construit dans le style baroque, tout comme celui de la coupole centrale. Dans les baies latérales du narthex se trouvaient les portes et audessus de l'entrée occidentale était pratiquée une nichelunette peu profonde. A l'intérieur de l'église il y avait un escalier reliant le narthex au clocher et, sur les murs, les restes des fresques de 1843.

En consultant la documentation de Pera Popović et ses ouvrages sur la restauration de Lazarica, ainsi qu'en tenant compte de l'aspect actuel de l'église, il est possible de reconstituer les étapes des travaux exécutés et la nature des interventions auxquelles cet architecte a procédé. En effet, en 1904 furent éliminés les éléments surajoutés à l'édifice: l'étage à l'horloge, l'élément transversal surmontant la corniche du narthex et les annexes baroques du toit. En 1905 furent terminés les travaux de rénovation des combles. «La coupole ouest», c'est-à-dire le couronnement de la tourclocher surmontant le narthex fut restauré suivant les indices qu'offrait l'édifice lui-même et par analogie avec le clocher de l'église de Brus. La coupole centrale, dont on ne garda que l'assise offerte par le tambour, fut entièrement reconstruite sur le modèle de la coupole de Ravanica. La

en pierre fut exécutée «à l'exemple de la corniche du monastère Naupara; en même temps le pignon surmontant l'abside du sanctuaire fut reconstitué. En 1906 et au début de 1907 furent effectués les travaux de rénovation sur les façades et à l'intérieur de l'église. Toutes les parties endommagées de la plastique décorative furent refaites et, sur la façade nord, deux fenêtres et deux archivoltes furent complètement restaurées. Des damiers furent peints sur tous les panneaux de mur encadrés de fausses arcades, tandis que sur certaines parties de la façade occidentale ils furent exécutés en briques rouges et en pierres grisvert. On restaura également le portail occidental où l'on supprima la lunette, intervention que l'on ne peut expliquer par des motifs suffisamment justifiables. Les baies septentrionale et méridionale du narthex ont été restaurées à l'imitation du narthex que le prince Lazare fit construire à Chilandar. Pour la décoration des parapets, ce sont les plaques de ceux de Chilandar qui servirent de modèles, à quelques exceptions près dans l'ordonnance et l'élaboration des motifs végétaux et géométriques.

A l'intérieur de l'église Popović fit écarter les fresques de 1843 et une couche de mortier, le tout dans l'intention de découvrir la décoration picturale primitive. Dans les baies du narthex et de l'entrée occidentale, il a découvert des fragments des fresques du XVIIIe siècle et les a fait écarter, celles-ci aussi.

D'après les données fournies par Popović, on peut conclure que la restauration de l'église fut terminée en 1907, car c'est à cette date que les travaux effectués furent officiellement acceptés par une commission qui les jugea favorablement. La valeur totale des travaux exécutés dans la période allant de 1904 à 1907 se chiffrait à 35.692 dinars qui furent prélevés sur le capital de l'église Lazarica. Cependant Popović ne pensait pas que la restauration fût définitivement terminée, car, dans le but d'assurer un aspect d'unité à l'intérieur de l'édifice il fit supprimer l'escalier du narthex et les cloches de la tour surmontant le narthex pour faire bâtir à vingt mètres de la façade occidentale, un clocher à horloge. L'achèvement des travaux de restauration fut marqué beaucoup plus tard par la construction ci imposants murs d'enceinte au sudouest de l'église. La première appréciation du travail de Popović date de 1908 (R. Ilić). Un jugement favorable fut émis également par Gabriel Millet en 1919; dans un article publié en 1924. Miloje Vasić salua avec enthousiasme l'entreprise de Popović. Cependant, après cet article de Vasić, on ne parla presque plus de cette restauration.

Le jugement le plus récent, celui qui fut émis par le docteur B. Vulović, est très sévère et, dans une certaine mesure, exclusif, étant donné qu'il ne tient pas compte des nombreuses valeurs positives de la restauration. Même lorsqu'il s'agit des éléments controversés (coupole centrale, baies latérales du narthex, accès à l'étage), ce serait à voir comment le service actuel de protection du patrimoine s'y prendrait. Toutefois, il faut reconnaître que la restauration de Popović a rétabli *dans la mesure du possible* l'aspect primitif de Lazarica.

A l'occasion des fouilles archéologiques systématiques, effectuées à Kruševac entre 1961 et 1971, la toiture de Lazarica fut partiellement rénovée, et le

pavement entourant l'église fut refait; en outre, le relief des ornements au niveau de la corniche, des archivoltes et des tambours carrés fut renforcé, tandis que la dentelure fut remoulée par endroits. A cette occasion furent supprimés tous les damiers peints et les murs d'enceinte, à l'exception de la porte monumentale sudouest de la cour de l'église.

L'actuelle Lazarica a gardé, en général, l'aspect que Pera Popović lui avait donné. L'activité de pionnier de cet architecte a marqué un moment historique dans le développement d'un service moderne de protection du patrimoine en Serbie. C'est principalement grâce à lui que Lazarica occupe aujourd'hui une place d'honneur parmi les nombreux monuments historiques de la ville de Kruševac.